

Jarosław Kita
(Uniwersytet Łódzki)*

DROGI INTELIGENCJI POLSKIEJ (OD POWSTANIA STYCZNIOWEGO DO NIEPODLEGŁOŚCI) – WPROWADZENIE

Kłęska powstania styczniowego w 1864 r. oraz przegrana Francji w wojnie z Prusami w latach 1870–1871, kraju uznawanego przez Polaków od czasów Napoleona I (ze znaczną przesadą) za sprzymierzeńca, sprawiły, że kwestia polska przestała być problemem polityki międzynarodowej. W zasadzie te wydarzenia spowodowały, iż załamała się koncepcja powstańczej walki o niepodległość, a liczba jej zwolenników zdecydowanie zmniejszyła się i znajdowali się oni przede wszystkim na emigracji lub w autonomicznej Galicji. Inteligencja polska musiała więc podjąć wysiłek zastąpienia paradygmatu walki etosem pracy na rzecz społeczeństwa. W działaniach Polaków, szczególnie zamieszkujących zabory rosyjski i pruski, zaczęła dominować koncepcja pracy organicznej, której celem był wszechstronny rozwój gospodarczy i likwidacja zacofania cywilizacyjnego ziem polskich. Jej realizatorzy byli zdecydowani trwać przy polskości oraz obronić, a nawet rozszerzać stan posiadania w sferach gospodarki i kultury, ale rezygnowali (a raczej odsuwali w czasie) przy tym z walki o suwerenność. Zwolennikami koncepcji organicystycznego rozwoju ziem polskich stali się szczególnie przedstawiciele ówczesnej polskiej inteligencji, starający się wcielić w życie hasła pozytywistyczne.

W tym też okresie nastąpiło przyspieszenie przechodzenia od „cywilizacji” wiejskiej (agrarniej) do „cywilizacji” miejskiej. Miasto, pogardzane i spychane na margines w czasach dominacji szlacheckiej, stało się wówczas na ziemiach polskich punktem odniesienia, sceną istotnych wydarzeń politycznych, inicjatyw gospodarczych i kulturalnych, miejscem kształtowania się nowoczesnego, postfeudalnego społeczeństwa i w węższym ujęciu narodu polskiego. Nastąpił szybki rozwój demograficzny miast i pojawiło się zjawisko wielkomiejskości. Miasta takie jak Warszawa, Lwów, Łódź, Poznań, Kraków promieniowały, stawały się wzorcem dla mniejszych ośrodków miejskich, a nawet osad i wsi. W wielkich

* Uniwersytet Łódzki, Wydział Filozoficzno-Historyczny, Katedra Historii Polski XIX w., email: jaroslawkita@poczta.onet.pl.

miastach przede wszystkim kształtuje się inteligencja, która po szlacheckiej „warstwie historycznej” brała na siebie rolę „przewodnika” narodu. Z kolei niemal w każdym mniejszym mieście pojawiły się wykształcone i świadome swojej misji jednostki, które stawały się animatorami życia społecznego i kulturalnego w lokalnej społeczności.

Następne pokolenie inteligencji odrzuciło jednak apolityczne hasło pracy organicznej i spróbowało przejąć przewodnictwo narodu wobec tężejących ruchów politycznych i społecznych. Pod koniec lat osiemdziesiątych i w ostatniej dekadzie XIX stulecia na ziemiach polskich zaczęły kształtować się nowoczesne ruchy ideowe, które z czasem stały się fundamentem polskiego życia politycznego. Chodzi tu o rodzący się ruch socjalistyczny, narodowy, powstały nieco później w Galicji ruch ludowy oraz chrześcijańsko-demokratyczny (szczególnie na Śląsku i w Wielkopolsce) i konserwatywny. Działacze tych ugrupowań i środowisk wywodzili się z młodej inteligencji polskiej nazwanej pokoleniem „niepokornych”, ponieważ nie zgadzali się na bierność wobec niewoli. Zaczęli oni tworzyć projekty odbudowy państwa polskiego nie zapominając przy tym o dialogu międzykulturowym (inteligencja żydowska). Warstwa inteligencka była jednocześnie coraz bardziej wewnętrznie zróżnicowana jeśli spojrzymy poprzez pryzmat jej korzeni. Obok potomków spauperyzowanego ziemiaństwa, zdeklasowanej szlachty i rodzin urzędników, zaczęli pojawiać się w niej przedstawiciele wywodzący się z zamożnego mieszczaństwa i rodzin chłopskich.

Inteligencja polska z końca XIX stulecia przekształcała się, przechodziła przez kolejne procesy wewnętrznego formowania. Faktycznie nie zmieniał się jednak etos warstwy, czyli służba społeczeństwu, narodowi czy też państwu (przed 1918 r. postulatycznym).

Najważniejszy czas dla niej przyszedł, gdy powstawało nowe niepodległe państwo polskie, które dramatycznie potrzebowało elit intelektualnych. Po odzyskaniu niepodległości przed inteligencją stanęły problemy dyskusji nad kształtem odzyskanej wolności. Na tym się jednak nie skończyło. Dwudziestolecie międzywojenne, mimo różnego typu trudności wewnętrznych i zewnętrznych, było świadkiem rozkwitu i prężnego rozwoju warstw wykształconych. Proces ten przerwał niestety wybuch drugiej wojny światowej. W wyniku planowej polityki prowadzonej przez okupacyjne władze niemieckie i sowieckie eksterminacja dotknęła znaczną część inteligencji Drugiej Rzeczypospolitej. Po 1945 r. inteligencja, która przeżyła tragedię wojny i pozostała w kraju, odnaleźć się musiała w nowej roli i nowej sytuacji politycznej i społecznej.

W tomie 19 czasopisma „Studia z Historii Społeczno-Gospodarczej XIX i XX wieku” zamieszczono kilka artykułów zaprezentowanych podczas XIX Powszechnego Zjazdu Historyków Polskich w Szczecinie. Podjęto w nich szereg węzłowych problemów ukazujących skomplikowane i istotne momenty na drodze polskiej inteligencji do niepodległości oraz rolę przedstawicieli tej

warstwy w odbudowie niepodległego państwa polskiego. Tom uzupełniają teksty młodych przedstawicieli cechu historycznego, w których poruszono różne aspekty z życia i działalności przedstawicieli środowiska inteligentckiego.

Zasadniczym problemem badawczym podjętym przez Lidię Michalską-Bracha jest charakterystyka środowiska lwowskiej inteligencji, współtworzonej w latach 1864–1918 przez kolejne generacje uczestników powstań narodowych, w tym przede wszystkim weteranów powstania styczniowego, zesłańców i emigrantów. Uznana badaczka podjęła próbę odpowiedzi na pytania: jak kształtowały się indywidualne biografie lwowskiej inteligencji o powstańczym rodowodzie, jakim tendencjom podlegały drogi ich zawodowej kariery oraz w jakim kierunku ewoluowała społeczna funkcja tej części inteligencji, a także jej osobiste oczekiwania.

Z kolei Marta Sikorska-Kowalska podjęła próbę charakterystyki środowiska radykalnej inteligencji, którą łączyły poglądy lewicowe. Postawiła pytania o tożsamość, patriotyzm, stosunek do socjalizmu, niepodległości i polskości. Ważny jest również stosunek do lewicowości i trwałość związków z socjalizmem, bowiem odchodzenie od lewicowych zasad, poszukiwanie nowych dróg ideowych, było typowe dla „pokolenia niepokornych”, które często młodzieńcze ideały zamieniało na inne postawy i poglądy. Autorka poprzez przywołanie biografii lewicowych działaczy politycznych, społeczników, uczonych, ukazuje sylwetki ludzi wybitnych, ideowych, zaangażowanych na bardzo szeroką skalę w pracę na rzecz danej warstwy społecznej czy lokalnej wspólnoty. W grupie radykalnej inteligencji, zorientowanej lewicowo odnajdujemy wybitnych uczonych, intelektualistów, którzy pracę polityczną łączyli z realizacją misji społecznej. Prowadzili często szeroko zakrojoną działalność oświatową, byli popularyzatorami wiedzy z różnych dziedzin. Podjęta przez Autorkę próba skreślenia portretu socjologicznego środowiska radykalnej inteligencji, ma na celu ukazanie złożoności biografii przedstawicieli tego pokolenia. Ma stanowić próbę odpowiedzi na pytanie co było spoiwem tego pokolenia, jaki był klucz ideowy, który łączył radykalną, socjalistyczną, postępową inteligencję polską.

Marzena Iwańska w obszernym i interesującym tekście ukazała problem poszukiwania przez środowiska polskiej inteligencji nowej formuły patriotyzmu, polskości, poszerzania świadomości narodowej, przechodzenia od jej lokalnego do ogólnonarodowego wymiaru w okresie od rewolucji 1905–1907 roku do wybuchu I wojny światowej. Te poszukiwania i procesy ukazuje poprzez pryzmat dyskusji publicystycznych prowadzonych przez inteligentów polskich w Łodzi. Prócz postulatów i rozważań ukazała także konkretne przejawy ich działań, inicjatywy kulturalne i społeczne mające w tamtym czasie służyć pobudzeniu i utrzymaniu polskości w mieście, gdzie znaczącą rolę (nie tylko ekonomiczną) odgrywali przedstawiciele ludności niemieckiej i żydowskiej. Celem prowadzonej przez Autorkę analizy historycznej jest też chęć zmierzenia się z pytaniem,

w jakim stopniu przedstawiciele łódzkiej inteligencji wnosili do ogólnopolskich debat patriotycznych, narodowych wątki oryginalne i nowatorskie, wynikające przede wszystkim z industrialnego charakteru miasta?

Znakomity badacz dziejów policji państwowej w latach Drugiej Rzeczypospolitej, Robert Litwiński, tym razem skupił się na przybliżeniu jednego z najważniejszych zadań inteligencji, jakim była „służba państwowa”, realizowana między innymi poprzez pracę na państwowych etatach. Po 1918 r. kraj był zniszczony i wygłodzony, a do tego jego granice trzeba było wytyczać drogą zbrojną. Brakowało aparatu administracyjnego, który przestawiłby życie gospodarcze i społeczno-polityczne na pracę pokojową. Nic dziwnego, że polska inteligencja miała w tym przypadku do odegrania istotną rolę, a funkcjonowanie państwa zależało przede wszystkim od liczebności i jakości kadr, którymi mogło dysponować. Autor wykazuje, iż proces budowy państwa oraz tworzenie jego aparatu zaktywizowały do działania dość szerokie grono fachowców i działaczy wśród inteligencji, którzy wykonywali tytaniczną wręcz pracę, w trudnych przecież warunkach dwudziestolecia międzywojennego.

Kolejny tekst, autorstwa Jarosława Kity, prezentuje problem przechodzenia młodych ludzi z rodzin ziemiańskich do warstwy inteligencji, a dokładniej do środowiska naukowego. Ziemiaństwo i inteligencja to dwie warstwy społeczeństwa polskiego, które wzajemnie się uzupełniały i odgrywały ważną rolę w utrzymaniu polskości w dobie zaborów, oraz poważnie przyczyniły się do odzyskania niepodległości w 1918 r. Poprzez analizę źródeł różnej proveniencji Autor wskazuje, iż jedną z najważniejszych inteligencjskich grup zawodowych, do której trafiali najpierw synowie, a następnie i córki z rodzin ziemiańskich, byli naukowcy. Młodzi ludzie, realizując najczęściej swoje zainteresowania i pasje, ale także poszukując źródeł godnego utrzymania porzucali dwory i pałace, decydując się na karierę w uczelniach wprawdzie Krakowa, Lwowa i Warszawy, a po odzyskaniu niepodległości także Poznania, Wilna i Lublina. Zagadnienie to omówione zostało zarówno w szerszym kontekście losów zbiorowych, jak również wybranych indywidualnych biografii uczonych polskich o ziemiańskim rodowodzie. Ważnym kryterium wyboru stało się ich jednoczesne zaangażowanie w różne przedsięwzięcia o charakterze politycznym i społecznym.

Maria Korybut-Marciniak podejmuje kwestię formującej się grupy społecznej – inteligencji ziem litewsko-białoruskich, która wywodziła się z tutejszej zuboższej szlachty. W artykule omawia kwestię warunków prawnych, społecznych i politycznych, w jakich inteligencja urzędnicza się konstituowała. Ukazuje uwarunkowania jej rozwoju oraz motywy wyboru karier w administracji rosyjskiej. Analizuje skład społeczny poszczególnych urzędów administracyjnych przed wybuchem powstania styczniowego. Przytacza też przykład urzędniczej biografii zubożałego szlachcica Stanisława Dolińskiego.

Z kolei młoda badaczka, Urszula Klemba, zajęła się życiem towarzyskim odbywającym się w inteligentnych salonach literackich Warszawy końca XIX w. Artykuł nie tylko koncentruje się na historii kobiet i ich roli w tworzeniu tego zjawiska. Celem Autorki jest przedstawienie na podstawie niepublikowanych wspomnień Cecylii z Zaleskich Walewskiej (1859–1941), kronikarki ruchu kobiecego, salonów warszawskich, które odwiedzała, a tym samym próba uzupełnienia dotychczasowego stanu badań o nich. Znajdziemy w artykule informacje o salonach: Cecylii Walewskiej, Zofii Mellerowej, Walerii Marrené-Morzowskiej, Józefy Konstancji Sawickiej, Jadwigi i Aleksandra Krausharów, Karoliny z Wolffów i Franciszka Zielińskiego, Aleksandra i Melanii Rajchmanów. Podczas spotkań w nich dyskutowano o sprawach istotnych dla realizacji sprawy polskiej końca XIX stulecia.

W drugiej połowie XIX w. w Królestwie Polskim popularne stały się hasła pracy organicznej i pracy u podstaw. Realizowali je pozytywiści, którzy wierzyli, że taką drogą można odzyskać niepodległą ojczyznę. Przykładem takich lokalnych przedstawicieli inteligencji prowincjonalnej na Mazowszu była rodzina Tarczyńskich. Jej przedstawiciele działali na wielu polach życia społecznego i kulturalnego. Problem ten stał się przedmiotem analizy w artykule Piotra Wysockiego. Inteligencka rodzina Tarczyńskich wpłynęła na rozwój społeczny i kulturalny Płocka, Łowicza i innych miejscowości Mazowsza. Choć nie wszyscy doczekali niepodległej Polski, ich praca miała poważne znaczenie w drodze do wolnej ojczyzny.

Dział artykułów zamyka angielskojęzyczny tekst (wymogi grantu NCN) autorstwa Niny Kapuścińskiej-Kmieciak, w którym bohaterami stali się przedstawiciele tzw. inteligencji wiejskiej, jak w dobie pozytywizmu nazywano ziemian. Prezentowany artykuł stanowi katalog możliwych przyczyn niewierności mężów ze środowiska ziemiańskiego w XIX w., a zarazem zestawienie porad i wskazówek kierowanych do przezornych żon zamierzających cieszyć się szczęśliwym życiem rodzinnym. Problem zdrady małżeńskiej znajdował żywe odzwierciedlenie w modnych w epoce poradnikach wychowawczych, zwłaszcza tych pisanych z myślą o narzeczonych i nowożeńcach, w narracji kodeksów dobrych obyczajów, na łamach czasopism o profilu społeczno-rodzinnym, kulturalnym i obyczajowym, jak i na kartach literatury pięknej. Równie ważnym źródłem w rozpatrywaniu rzeczzonego tematu okazują się pamiętniki, dzienniki, listy, dając nam wgląd w sferę życia prywatnego ziemian, konkretnie we wzajemne relacje między małżonkami. W oparciu o tak zróżnicowaną bazę źródłową możliwe stało się odtworzenie ówczesnej mentalności skłaniającej się do rozpatrywania męzowskiej niewierności jako reakcji na wadliwie funkcjonujące małżeństwo, w kategorii wyrazu rozczarowania poślubioną kobietą.

Tom uzupełnia interesujący dziennik z czasów ważnych dla kształtowania się niepodległego państwa polskiego (1912–1921). Żydowska autorka dziennika, Bronia Baum, ortodoksyjna pisarka, publicystka i działaczka zapisała w nim nie tylko szereg autobiograficznych zdarzeń z życia, ale także odnosiła się do tragicznych wydarzeń mających miejsce podczas Wielkiej Wojny. Ponadto zapisała szereg ważnych informacji z pierwszych lat po odzyskaniu przez Polskę niepodległości, kiedy krystalizowały się syjonistyczne poglądy Broni i jej determinacja wyjazdu do Erec Isroel.

Zamieszczone w tomie – artykuł recenzyjny, recenzje i sprawozdanie naukowe – również dotyczą istotnych kwestii mających związek z losami polskiej inteligencji tego okresu. Tom „Studiów” dzięki zamieszczonym w nim tekstom przybliży niektóre problemy związane z dziejami i rolą inteligencji na ziemiach polskich w drugiej połowie XIX w. i w latach niepodległej Drugiej Rzeczypospolitej. Wpisuje się więc w obchody 100-lecia odzyskania niepodległości przez państwo polskie.